

11. století

20. století

H I S T O R I E

Eva
Semotanová
(ed.)

HRANICE UKRAJINÁČI

HRANICE V KRAJINÁCH

HRANICE V KRAJINÁCH

Eva Semotanová (ed.)

Academia
Praha 2020

Hranice v krajinách. Slovo úvodem (*Eva Semotanová*) ...7**I. NEPŘESNÁ PŘESNOST**

- 1. Hranice a hraničení jako medievistické téma**
(*Markéta Marková*) ...19
- 2. Pronikání moci raně středověkých Uher na území
dnešního Slovenska v 11. století a Anonymova
bitva o Nitru – legenda vs. skutečnost ve světle historické
geografie** (*František Musil*) ...46
- 3. Projekt územní směny z roku 1289 ve vztahu
k věnným městům ve východních Čechách**
(*Josef Žemlička*) ...116

II. NÁRODNÍ, ZEMSKÉ A STÁTNÍ ZÁJMY

- 1. Otázka vnitřních hranic v návrhu federalizace Rakousko-
Uherska Aurela Popoviciho**
(*Tadeusz Siwek*) ...143
- 2. Co všechno bude naše? Názory českých geografů
na vymezení hranic v letech 1918–1920**
(*Jiří Martínek*) ...158
- 3. Vnitřní hranice Československa 1918–1938.
Cesta k emancipaci nového státu** (*Tomáš Burda*) ...173
- 4. Regiony a hranice existují i tehdy, jsme-li
přesvědčeni o opaku** (*Petr Marek*) ...195

III. PŘES HRANICE

- 1. Euroregiony v Česku jako platforma přeshraničních ambicí
a zájmů** (*Milan Jeřábek – Tomáš Havlíček –
Jaroslav Dokoupil – Pavel Branda*) ...221
- 2. Hranice a příhraničí jižních Čech a Horního a Dolního
Rakouska (Mühlviertel a Waldviertel) v průběhu 20. století
(s vazbou na regionální technické památky)** (*Jiří Dvořák –
Jaromír Karpíšek*) ...249

Recenzent: Václav Matoušek

© Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2020

© Eva Semotanová a kolektiv, 2020

ISBN 978-80-200-3063-4 (Academia)

ISBN 978-80-7286-341-9 (Historický ústav)

3. Situační analýza přeshraniční spolupráce mezi Českem, Rakouskem a Slovenskem (*Michal Šindelář*) ...266
4. Krajina versus technokraté – představy a realita meziválečných projektů spojení Moravy se Slovenskem prostřednictvím silniční infrastruktury (*Michal Ďurčo*) ...294

IV. OBRAZ HRANIC

1. Zachycení různých podob česko-bavorských zemských hranic na mapách v průběhu staletí (*Filip Paulus*) ...321
2. Hraniční změny po roce 1918 ve světle soudobých map (*Tomáš Grim*) ...347
3. Topografické mapy s přitisky územních změn Československa od mnichovské dohody do dubna 1939 (*Peter Mackovčin – Tomáš Zvardoň – Andrea Skaličková*) ...356
4. Vliv větrných a kůrovcových kalamit přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století na utváření českého obrazu Šumavy (*Nina Milotová*) ...367

Doslov (*Eva Semotanová*) ...396

Seznam pramenů a literatury ...400

Seznam vyobrazení ...441

Seznam tabulek ...446

Seznam zkratk ...448

Jmenný rejstřík ...451

Místní rejstřík ...457

Summary ...470

3. PROJEKT ÚZEMNÍ SMĚNY Z ROKU 1289 VE VZTAHU K VĚNNÝM MĚSTŮM VE VÝCHODNÍCH ČECHÁCH

Josef Žemlička

Věnná města českých královen patří k trvalkám historického zájmu, přesto nejsou jejich počátky a vývoj pevně ukotveny, nadto s průběžnou otázkou, proč se zrovna tyto urbánní lokality východních Čech staly jádrem instituce spojované s hmotným zaopatřováním českých panovnic. Jak se v literatuře obvykle traduje, byl to závěr vlády Václava II. (1283–1305) a následné vládní angažmá Habsburků v Čechách, které daly věnným městům obrysy. Důležitá je listina římského krále Albrechta datovaná 5. říjnem 1307 v jeho vojenském ležení u Opatovic, v níž Albrecht a jeho syn Fridrich přijali do ochrany města Hradec (Králové), Jaroměř, Chrudim, Mýto a Poličku (*Grecz, Jermer, Chrudim, Mutha et Policz*), tedy základ věnného korpusu. Odjinud se k němu vřadil Mělník, později další místa (Trutnov, Dvůr Králové, Nový Bydžov). V dalším vývoji se skladba věnných měst a vůbec majetků vázaných ke královnám proměňovala, do jejich sestavy jednorázově vstupovala nebo odpadala další místa, také ze západních Čech (Tachov, Domažlice, Stříbro, Klatovy), nicméně konstantní zůstávala právě skupina z českého východu. Právem se ptáme, proč se právě tato města stávají věnnými, zda se první stopy o jejich náležitosti k důchodům a majetkům českých královen nevyskytují časněji.¹⁹¹

Obr. 11 Věnné město Nový Bydžov na prvním vojenském mapování Čech z let 1780–1783

I když smysl věnných měst je navenek očividný, a sice doživotně zajistit manželkám českých králů i královnám-vdovám příjmy k důstojnému životu, není odpověď krystalicky přímočará. Zároveň se v různých obměnách propojuje s obvěněním (*dotalicium*), tedy majetkem či důchodem postoupeným manželem po svatbě své choti, případně věnem (*dos*), které předávala nevěstina rodina. Ani tyto pojmy neměly

¹⁹¹ ČELAKOVSKÝ, Jaromír, ed. *Codex juris municipalis regni Bohemiae II. Privilegia královských měst venkovských v království Českém z let 1225 až 1419*. Praha: [s.n.], 1895, s. 148–152 (český překlad s. 152–154) (dále CIM). Z posledních shrnutí o věnných městech MUSIL, František. Ke vzniku královských věnných měst a jejich vývoj do 2. poloviny 15. století. In: KILIÁN, Jan, ed. *Věnná města za třicetileté války a jejich poválečná obnova*. Mělník: Regionální muzeum, 2004, s. 1–15. ISBN 80-903453-1-X; FELCMAN, Ondřej, ed. *Dějiny východních Čech v pravěku a středověku (do roku 1526)*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 276–277. ISBN 978-80-7422-003-6; KOPIČKOVÁ, Božena. Věnná města a jiné majetky českých královen ve 14. a 15. století. In: DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, Dana, ZELENKA Jan a kolektiv. *Ženy a děti ve dvorské společnosti*. Praha: Historický ústav, 2015, s. 97–108. ISBN 978-80-7286-236-8. Může překvapit, že o kategorii věnných měst se jen letmo zmínil ve svém souhrnu HOFFMANN, František. *Středověké město v Čechách a na Moravě*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 269–270. ISBN 978-80-7106-543-2.

ve starém českém právu setrvalou a prvně vymezenou náplň, někdy dokonce splývaly.¹⁹²

Soustavnější výklad o historii věnných měst podal již náboženský exulant a vášnivý apologeta předbělohorských poměrů Pavel Stránský ze Zápské Stránky († 1657) ve své *Respublica Bojema* (Leyden 1643). Prakticky celou devátou kapitolu věnoval českým kněžnám a královnám. Ve svém osvětlení se vrátil do minulosti. Jak uvádí, již od dřívějších mívaly manželky panovníků dvacet tisíc stříbrných hřiven jako peněžité věno, za českého krále Rudolfa I. (Habsburského) se však převedlo na pozemky, města a statky. Odtud se ustálil obyčej, že „v našem království jsou [...] královskými věnnými městy Hradec nad Labem, Jaroměř, Trutnov, Dvůr, Bydžov, Chrudim, Vysoké Mýto, Polička, jakož i Mělník s hradem, poplužím a velmi rozsáhlými statky, bohatě úrodnými vinem a obilím“. Stránský dále popsal režim, jímž se královniny majetky a její města řídily, včetně dispozičních práv. Neboť „královna smí požitky a důchody z věnných statků podle libosti převést směnou, prodejem nebo jakoukoli jinou smlouvou na krále nebo na kohokoli jiného“. Zároveň odkazuje na příklady, které se v minulosti udály.¹⁹³

MAJETKY ČESKÝCH PANOVNÍC

O pozemkových statcích a požitcích českých panovnic zlomkovitě referují občasné pramenné zmínky. Dají se podchytit dlouho před 13. stoletím a obvykle prezentují kněžnu, jak společně s manželem činí nějaké zbožné nadání. Platí to o předčasně zemřelé Gertrudě Babenberské († 1150), první choti Vladislava II. Stála u počátků premonstrátských Doksan a dobové zprávy vyzdvihují její pomoc při vzniku a konstituování Litomyšle, Sedlce a Plas. V darech církvi se nemálo angažovala Alžběta Uherská († po 1190), manželka knížete Bedřicha. Rovněž Helicha z Wittelsbachu, žena Konráda II. Oty, s jeho výslovným souhlasem (*assentiente thori mei socio, Ottone duce illustrissimo*) obdarovala v roce 1189 plaské cisterciáky „svým majetkem, položeným v Čechině“

¹⁹² K hmotnému zajišťování žen ve středověku, případně raném novověku KAPRAS, Jan. *Manželské právo majetkové dle českého práva zemského*. Praha: Královská česká společnost nauk, 2008, s. 19–28; KOZÁKOVÁ, Anděla. *Právní postavení ženy v českém právu zemském*. Praha: Jan Kapras, 1926.

¹⁹³ STRÁNSKÝ, Pavel. *Český stát*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1953, s. 243–245.

(*predium meum, quod situm est in Shexhin*), dnes nejspíše Babina u Plas. Jakým způsobem se k těmto statkům kněžny dostávaly a do jaké míry s nimi mohly samostatně nakládat, se nedá z jednorázových sdělení přesně vysoudit. Částečně sem spadaly majetky z manželova obvěnění, neboť podle církevních kánonů a koncilních snesení se žena měla starat o manžela, ten zase o solidní zaopatření své choti. V pozdější době, asi od 13. století, mohly královny zmnožovat a „vylepšovat“ svou držbu hospodářskými aktivitami ve vlastní režii.¹⁹⁴

Radikální proměna zasáhla v „transformačním“ 13. století nejen královny příjmy a důchody, nad nimiž bděl podkomoří. Pohyb zaznamenalo i hmotné zajištění jejich manželek. Nejprve se nic zásadního nedělo. Většinou společně s chotěm, ale i nápadněji jako svébytný subjekt se královna Konstancie Uherská († 1240) podílila na bohuľibých donacích. Když v roce 1205 Přemysl Otakar I. daroval velmoži Slavkovi ves Týnčany, mělo k tomu dojít na královninu intervenci, přičemž tato Přemyslem udělená vesnice měla patřit „k právu královny“ (*villam ad ius regine pertinentem, Tynsan nomine*). Asi ne náhodou se právě za Konstancie, konkrétně v roce 1218, připomíná královnin podkomoří Holas (*Holatz subcamerarius regine*), nejspíše se vztahem k jejím majetkům. Mezi hodnostáři kněžen a zejména královen často vystupuje komorník, pod nímž se (analogicky ke královu dvoru) mohl později rozumět opět podkomoří. I později, již po smrti svého autokratického manžela (1230), vstoupila královna-vdova Konstancie do kolotoče transakcí, které vrcholily plánovanou fundací kláštera cisterciáček (nakonec Předklášteří u Tišnova). Přitom již v dubnu 1231, když Řehoř IX. bral královnu Konstancii i s jejími majetky v ochranu, se vyzdvihují obvody břeclavský, přibyslavický, kounický, hodonínský,

¹⁹⁴ FRIEDRICH, Gustav, ed. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I.* (805–1197). Praeae: Wiesneri, 1904–1907 (dále CDB), 322, s. 295–296, o majetcích panovnic představil základní nárys KLOSS, Ferdinand. *Das räumliche Bild der Grundherrschaft in Böhmen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*, Gablonz a. N.: Brockhaus, 1934, s. 163–165, k jejich dvoru DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, Dana a ZELEŇKA, Jan. *Curia ducis, curia regis. Panovnícký dvůr za vlády Přemyslovců*. Praha: Historický ústav, 2011, s. 119–124. ISBN 978-80-7286-182-8. O podílu Gertrudy na vzniku doksanského kláštera a dalších míst NOVOTNÝ, Václav. *České dějiny I. 2. Od Břetislava I. do Přemysla I.* Praha: Jan Laichter, 1913, s. 840–841. Nověji k majetkům panovnic FRIEDLOVÁ, Jitka. Příspěvek k majetkové a pozemkové držbě kněžen a královen do roku 1310. *Mediaevalia Historica Bohemica*. 2017, 20(2), s. 45–83. ISSN 0862-979X.

bzenecký a moravskobudějovický, které jí patří z titulu obvěnění (*ad te ratione dotalicii asseris pertinere*). S osobou Konstancie se pojí i známá listina pro Hodonín, vztažená nejspíše k roku 1238 a vykazující podobu s uherskými zvyklostmi. Královna tam svoluje k usazení *viros honestos Theutunicos* (čestným germánským lidem) a mluví o městě, tedy o kvalitativně vyšší sídelní jednotce, než se ve vztahu ke královnám jejich majetky běžně představují. Hlásí se jako disponent položek, s nimiž podle uvážení nakládá. Podobně se v třicátých letech prosazuje Kunhuta Štaufská († 1248), manželka Václava I., která za podpory svého chotě nechala zřídit cisterciácký klášter Marienthal severně od Žitavy. Kromě toho se vzpomínají její majetky u Mělníka (*in villis nostris Stremi et Zelchin ad nos pertinebat*), jichž se pro dluhy vzdává ve prospěch svého „rytíře“ Lambina.¹⁹⁵

Náročnost výdajů na královnino zaopatření strmě vzrostla ve druhé polovině 13. století. Objektem této péče se nestávala jen králova manželka, ale celý její bobtnající dvůr. Z okruhu Kunhuty Haličské († 1285), druhé choti Přemysla Otakara II., známe její komorníky, podkomoří, stolníky, číšníky nebo maršálka. Ale rozptýlené, neprovázané a zřejmě porůznu administrované majetky spojené s královnou, o nichž nepochybujeme, ale představa o jejich rozsahu uniká, stěží mohly uspokojit stoupající dvorské potřeby. Na zajištění práv Kunhutina dvora se zřejmě vyčleňovala jistá částka z ústředního „rozpočtu“, s níž se muselo v jistém časovém úseku vyjít a hospodařit s ní. Zřetelně o tom mluví jeden z fingoaných Kunhutiných listů, v němž královna Přemyslovi sděluje, že finančně vystačí „jen do příštího čtvrtka“ (*usque quintam feriam proxime venturam expense nobis sufficere estimantur*). O důvěryhodnosti listu a jeho detailním obsahu se dá s ohledem na formulářovou provenienci jistě pochybovat, že však popisoval a odrážel zaběhlou praxi, bude téměř jisté.¹⁹⁶

¹⁹⁵ CDB II, č. 75, s. 67, č. 153, s. 143, č. 381 (f.), s. 428–430; CDB III. 1, č. 6, s. 4–5; CDB IV. 1, č. 86, s. 175–176, srov. JOACHIMOVÁ, Jiřina. Fundace královny Konstancie a pražské statky německých rytířů. *Umění*. 1968, 16(5), s. 495–502. ISSN 0049–5123. K interpretaci hodonínské listiny KEJŘ, Jiří. O nejstarší listině města Hodonína. *Studie o rukopisech*. 1983, roč. 22, s. 77–86. ISSN 0585–5691, o zřízení Marienthalu CHARVÁTOVÁ, Kateřina. *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420 3. Kláštery na hranicích a za hranicemi Čech*. Praha: Karolinum, 2009, s. 11–24. ISBN 978-80-246-1668-1.

¹⁹⁶ MENDL, Bedřich, ed. *Listy královny Kunhuty králi Přemyslovi*. Praha: Emporium, 1928, s. 30–31, k tomu ŽEMLIČKA, Josef. *Přemysl Otakar II. král na rozhraní věků*.

Cesta k věnným městům v té chvíli ještě trvala. Nejdříve se taková vazba rýsovala u Mělníka, respektive u mělnického správního hradu. Nehledě na „královnu Emmu“ († 1006), manželku Boleslava II., a její vztah k Mělníku a zdejší mincovně se následně otvírá bezmála třístaletý hiát, kdy o spojení (to již města) Mělníka s královnami nic nevíme. Nic neprozrazuje privilegium Přemysla Otakara II. z roku 1274 ani jeho konfirmace Václavem II. z roku 1290, kde by se příležitost nabízela. Není tam nic více a nic méně, než že Mělník patří do skupiny královských měst. Až noticka anonymního Kosmova pokračovatele k roku 1279, jak královna-vdova Kunhuta během svého nuceného pobytu na Bezdězu vyjela z hradu „do města Mělníka, které bylo zvláště její“ (*venit in Mielnik civitatem, quae specialis eius erat*), a pobyla tam tři dny na náklady měšťanů, může svědčit o těsnějším spojení českých královen a města na Labi. Následovat měly represe braniborské správy proti Kunhutiným stoupencům. Přímo k Mělníku se vztahuje letopiscův záznam o mučení a vraždění tamních lidí. Poté dokladů přibývá, z těch časnějších vzpomeňme zájem Elišky Přemyslovny, která mluví o „městě našem“ a v roce 1320 tam nechala přeměřit městskou půdu.¹⁹⁷

Není jisté, zda forma zaopatřování královny a jejího dvora příkazováním určitých (nejspíše již peněžních) částek alespoň dílem setrvala i za Václava II. Zároveň se vrší doklady o pozemkovém jmění královen nejen v Čechách, ale také na Moravě, kde královna Kunhuta v březnu 1269 darovala brněnským dominikánkám jakýsi dvůr „v Pohořelicích, našem trhovém místě našeho markrabství na Moravě“ (*sitam in Pohořelich, foro nostro, dominio videlicet marchionatus nostri in Moravia*). Komunikace vhodně situované Pohořelice přerostly o něco později v městské sídliště. Dohled nad tímto segmentem královniných majetkových zájmů náležel podkomořímu, dosvědčenému v lednu 1289 i za královny Guty osobou Protivena z Borovska (*camerarii serenissime domine mee regine Boemie*). Zároveň přibývá indicií, kdy v době

Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2011, s. 195–196. ISBN 978-80-7422-118-7.

¹⁹⁷ CDB V. 2, č. 758, s. 423–424; CIM II, č. 43, s. 108–109, č. 113, s. 189–191; Vypravování o zlých letech po smrti krále Přemysla Otakara II. in: EMLER, Josef. *Fontes rerum Bohemicarum* II. Praha: Museum království českého, 1874, s. 348–349. O vztahu královen a Mělníka ŠIMÁK 1938: 809–812; RÁC, Jiří. Nástin dějin předhusitského Mělníka. *Vlastivědný sborník Mělnicka* 1982, 1, s. 41–59; KILIÁN, Jan a POLANSKÝ, Luboš, edd. *Emma regina – Civitas Melnic*. Mělník: Regionální muzeum Mělník, 2008. ISBN 978-80-903899-1-5.

organizačně technických inovací také královny začínají aktivně pečovat o výnosnost svých majetků. „Nová doba“ zasáhla i královnino panství okolo Lysé nad Labem. Odedávna patřilo k zeměpanskému fondu, samotná Lysá s knížecím dvorem (Stará Lysá) vykazuje dlouhou sídelní kontinuitu. V roce 1291 svěřila královna Guta Habsburská († 1297) svému služebníku Rudlinovi náročný úkol, totiž aby Lysou a okolní vesnice převedl na německé právo (*ad ius theutonicale*). Osadníci, kteří by se tam usadili podle „skutečného purkrechtního práva“ (*iuxta verum purkrecht*), se měli těšit dvouleté svobodě, poté by platili z lánu $\frac{3}{4}$ hřivny. Sám Rudlin se měl stát dědičným fojtem v Lysé a příslušných vesnicích, nejspíše v Litolu, Ostré, (Benátecké) Vrutici a Milovicích, dále mu měly náležet i jiné příjmy a požitky (tři lány, krčma aj.). Z labského ramene zvaného Tůň nechtě dodává část úlovků na královnin stůl. Poměrně náročný projekt se zčásti vydařil, o čemž svědčí další zprávy s označením Lysé jako trhového místa (*in foro nostro Lyssa*). Především však dokládají systémové úpravy pražského zázemí, nastavené jednak k pokrytí nároků demograficky silícího pražského souměstí, jednak pražského dvora.¹⁹⁸

Nevíme, jak velkou položku představovalo lyské panství v souhrnu majetků, které se nějakým způsobem vázaly k pozici královny. Dílčí průhled do jejich rozptýlené struktury představila královna Guta v roce 1293, když upravovala zázemí farního kostela v Lysé. Kromě většinou drobných položek v bližším i vzdálenějším okolí zaujme statek řečený Jičín, který prý odedávna náležel k jejímu „stolu“ a vynášel (ročně) šedesát hřiven, tedy sumu poměrně značnou. Z něho odkrojila šest hřiven desátku plebánovi v Lysé (*in bonis dictis Giczin ad mensam*

nostram spectantibus ex antiquo de censu sexaginta marcarum sex marcarum argenti decimam. idem plebanus ex integro percipiat annuatim). Nadějná jičínská država, která by se mohla v perspektivě stát oporou královnina pozemkového jmění, však zmizela s Gutinou smrtí. Teprve o něco později, za vlastnického a zástavního střídání a hlavně po přesunu do dnešní polohy se Jičín okolo roku 1300 ustavil jako město, či spíše městečko. Mluví tak o něm listina Václava II. z června 1305, jejímž zněním král potvrdil Gutin dar (*de oppido nostro Giczin*). Ještě během vlády Jana Lucemburského přešel Jičín na markvartické Vartenberky a vřadil se mezi nekrálovská města. Přesto „jičínská“ mezihra cosi ukázala, naznačila totiž směřování majetkových zájmů královen na východ Čech.¹⁹⁹

O tom, že nejen u lyského statku v pražském zázemí přikročili královnini správci a lokátoři ke zvelebování, ukazuje o něco později živé dění na královniných majetcích na Volyňsku, jejichž historie sahá do starších časů. Roku 1315 je nechala královna Eliška Přemyslovna za souhlasu a s vůlí svého manžela vysadit německým právem (*jure theutonico*), a to odprodejem poddaným. Lokační akci svěřila svému správci Ondřejovi (*Andreas, villicus noster*). V bezmála třiceti vsích (ale bez samotné Volyně, která sdílela jiné osudy) se napočítalo 139 lánů mělnické míry (*sub melnicensi mensura*) s udáním výše zákupu a ročního úroku. Překvapivá vazba na mělnické zvyky naznačuje, že majetky královen, byť pod vrchní patronací a dispozicí krále, dostávaly uniformitu a začínaly se řídit jistými stmelujícími normami.²⁰⁰

Někdy museli čeští králové zaopatřovat „obživu“ nejen pro manželky, ale také pro své ženské příbuzné, jako Václav II. pro tetu Gryfinu, vdovu po krakovském knížeti Leškovi Černém a sestru své matky Kunhuty, která z Krakovska přesídlila do Čech. I tady se nabízelo řešení ve formě nárazově propůjčených zeměpanských majetků, jejichž rentu by mohla využívat. Po míšeňském biskupovi Bernardovi z Kamence právě tetě Gryfině svěřil synovec Václav úrodné panství s centrem v Budyni na dolní Ohři, které v té chvíli procházelo emfyteutickou rekonstrukcí. Samotná Budyně se hlásila ke starým zeměpanským majetkům a po své rezignaci si ji měl ponechat Vladislav II. († 1173).

¹⁹⁸ EMLER, Josef, ed. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, II. (1253–1310). Pragae: Typis Grégerianis, 1882 (dále RBM), č. 1534, s. 661; HRUBÝ, Václav, ed. *Archivum Coronae regni Bohemiae*, I. 1. (1086–1305). Pragae: Ministerium scholarum et instructionis publicae, 1935, č. 32, s. 51 (dále ACRB); CHYTIL, Josef, ed. *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, V. Ab annis 1294–1306. Brunae: Ex typographia Caroli Winikerii, 1850, č. 96, s. 293; CDB V.2, č. 581, s. 164–165. K vývoji Pohořelic DOLEŽEL, Jiří. K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411. In: JEŽEK, Martin a KLÁPŠTĚ, Jan, edd. *Brno a jeho region*. Praha–Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2000, s. 177–178. ISBN 80-86124-25-8, o efektech akce v Lysé KLÁPŠTĚ 2012: 223–224; ŽEMLIČKA 2014: 186–187, ke dvoru a hodnostářům královny Guty PROKOPOVÁ, Irena. Guta Habsburská – česká královna a její dvůr. *Časopis Společnosti přátel starožitností*. 2005, 113(4), s. 189–211. ISSN 1803-1382.

¹⁹⁹ RBM II, č. 1624, s. 698, č. 2037, s. 881, ke složitým a nejednoznačně vykládaným počátkům města FRANCEK, Jindřich. *Dějiny Jičína*. Praha: Rybka, 2010, s. 26–38. ISBN 978-80-87067-81-9.

²⁰⁰ RBM III, č. 269, s. 108–109, srov. ŠIMÁK 1938: 1042–1043.

Náročnou přestavbu budyňské oblasti na přelomu 13. a 14. století nejspíše řídila přímo královská komora, avšak formálně sama Gryfina měla nechat svěřenou državu znovu přeměřit, což spolu s výsledkem potvrdil král Václav listinou z 2. listopadu 1302. Jakmile králova teta mezi léty 1303 a 1309 zemřela, Budyňsko se vrátilo komoře. Ostatně to nebyl jediný příjem Gryfiny, která pomáhala synovci razit cestu k polské koruně. Mluví o něm písemnost Anny Přemyslovny († 1313), manželky Jindřicha Korutanského, v němž pražskému měšťanovi Rudolfovi Junošovi potvrzuje majetek v Habrové (nejasná poloha), náležitý ke královniněmu stolu (*ad nos et mensam nostram reginalem pertinebant*). S poznámkou, že ho předtím z vůle Václava II. doživotně užívala právě Gryfina, která *bona in Habroua* na úhradu svých dluhů postoupila dotčenému Rudolfovi.²⁰¹

I když majetky českých kněžen a královen obvykle na sebe kontinálně nenavazovaly a jejich „výbavy“ se mohly případ od případu lišit, bývaly specifickou součástí zeměpanských držav, kde vrchním disponentem zůstával panovník. Ten také mohl jejich právní stav upravovat a k obrazu svému přizpůsobovat, jak to víc než často vidáme v průběhu 14. a 15. století. Královnám, ať stávajícím manželkám nebo vdovám, tyto majetky víceméně postupoval do držby. Hodně záleželo na pozici, kterou si dotčené ženy uměly individuálně vymoci. Obvykle se k jejich jménům vážou méně známé a menší vesnické lokality, řidčeji větší místa se střediskovou funkcí, ač ne výlučně (výjimkou Mělník, Pohořelice, dílem Jičín). Odtud se částečně pokrýval chod královnina dvora, který tvořil větší nebo menší výseč „velkého“ králova pražského dvora. Kromě Mělníka se až do Václava II. nedá prokázat žádný vztah královniných statků ke skupině východočeských měst, v další generaci již pozvolna svazovaných s královnami a královnami-vdovami.²⁰²

²⁰¹ CIM IV. 1, č. 17, s. 31–33; RBM II, č. 2203, s. 958, o držbě Gryfiny DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, Dana. *Královský dvůr Václava II.* České Budějovice: Veduta, 2011, s. 102. ISBN 978-80-86829-73-9, k proměnám Budyně a Budyňska ŽEMLIČKA, Josef. *Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století.* Praha: Academia, 1980, s. 147–154; KOTYZA, Oldřich a TOMAS, Jindřich. *Počátky Budyně nad Ohří. Litoměřicko.* 1991–1993, 27–29, s. 19–56. ISSN 0075-9988.

²⁰² O prolínání dvora královen s panovníkovým dvorem v jednom z časových úseků ŠPŮROVÁ (= MARKOVÁ), Markéta. *Svědkové na listinách Václava I. a jeho bratra markraběte Přemysla (třicátá léta 13. století).* *Mediaevalia Historica Bohemica.* 2003, 9, s. 57–95. ISSN 0862-979X.

PROJEKT ÚZEMNÍ SMĚNY

Změna, která ohlásila institucionální počátky královských věnných měst, souvisí s úmrtím Václava II. Král dodýchal 21. června 1305, a jak vcelku spolehlivě píše Petr Žitavský, odkázal své choti Alžbětě Rejčce jako věno dvacet tisíc hřiven. Zbraslavský kronikář se k sumě vrací při popisu smrti krále Rudolfa (Kaše) v červenci 1307 s dodatkem, že Habsburk ji zdvojnásobil, takže činila čtyřicet tisíc hřiven. Krýt ji měly příjmy ze zástavy měst Hradce (Králové), Mýta, Chrudimi a některých dalších, jak se předpokládá Poličky a Jaroměře. Jádrem sdělení skutečně potvrzuje listina Alžběty Rejčky z 18. srpna 1308. Ovdovělá královna se odvolává na svého (druhého) chotě Rudolfa a jeho privilegium pro měšťany v Hradci, Jaroměři, Chrudimi, Vysokém Mýtě a Poličce a zároveň konfirmuje výsady, které jim zemřelý panovník udělil. Když se římský král Albrecht se synem Fridrichem ještě předtím znovu pokusili Čechy pro Habsburky ovládnout, právě některá východočeská města a jejich „Němci“ jim poskytli opěrnou bázi. Tak řečený Dalimil jmenuje Hradecké, Mýtské, Chrudimské, Bydžovské a Poličské (*Hradčené*, [...] *Mýťené*, *Chrudiměné*, *Bičověné*, *Poličěné*), tedy města připadlá Alžbětě Rejčce. Za tuto „ochotu“ získala (jen místo Bydžova ve skutečnosti Jaroměř) od Habsburků již dotčené privilegium z 5. října 1307. I když se v dokumentu přímo o věnných městech nemluví, dá se listina považovat za jejich rodný list.²⁰³

Zamíříme-li po časové ose směrem dolů, narazíme na zajímavý doklad, který o víc než čtvrtstoletí předchází Albrechtovu listinu z opatovického tábora. Hlásí se k počátku roku 1289 a blízce souvisí s neurovanou situací v království, kde teprve nedávno byla odstavena klika Záviše z Falkenštejna a sám předák Vítkovců se dočkal zajetí a žalářování. Vůdcové dokonaného „palácového“ antizávišovského převratu, v první řadě Purkart z Vimperka (Janovic, Zvíkova), pražský biskup Tobiáš a jejich straníci dobře věděli, že nestačí jen pasivní vytlačení protivníků z úředních míst. Pokud by si zachovali statky a majetky,

²⁰³ Petra Žitavského *Kronika zbraslavská*. In: EMLER, Josef, ed. *Fontes rerum Bohemicarum* IV. Praha: Nákladem Nadání Františka Palackého, 1884, I. 74, s. 93–94; I. 85, s. 111; DAŇHELKA, Jiří, HÁDEK, Karel, HAVRÁNEK, Bohuslav a KVÍTKOVÁ, Naděžda. *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*. 2. Vydání textu a veškerého textového materiálu. Praha: Academia, 1988. ISBN 80-200-0282-0 (dále DALIMIL), znovu připomeňme CIM II, č. 83, s. 148–152, listina Alžběty Rejčky CIM II, č. 87, s. 159–160 (RBM II, č. 2174, s. 945).

jakýkoliv další otřes by je opět mohl vynést na výsluní a k moci. Především Záviš měl být rychle zbaven majetků a po něm i další stoupenci. V první řadě biskup Tobiáš byl nesmlouvavý a trval na náhradách právě z majetků poražené strany. Nejspíše tvrdí Falkenštejnovi odpůrci přivedli také Václava na myšlenku, co s državami, které Záviš nenabyl „řádným“ způsobem, a jak je zhodnotit. Brzy se rozvinul kolotoč událostí, který překvapuje svou rychlostí, možná také odvahou. V řadě svědků pražské holdovací listiny Kazimíra Bytomského z ledna 1289 se mezi Fridricha ze Šumburka a Bohuslava z Boru vtláčil jakýsi *Otto de Ylenburch*. Tento Ota z Ilenburku/Ilburku, snad správně z Eilenburgu (město severovýchodně od Lipska), přijel z Míšeňska do Prahy s důležitým pověřením. Jaký byl důvod, to se ukázalo o necelý měsíc později. Ilburk/Eilenburg měl totiž sehrát vážnou roli ve velké směnné operaci mezi králem Václavem II. a jedním z početných Wettinů, kteří dominovali v teritoriích Míšeňska, Lužice i Durynska.²⁰⁴

Markrabě Jindřich Jasný zemřel v roce 1288 a ještě před smrtí obsáhlý komplex wettinských zemí postupně rozděloval mezi své potomky. Jeho složitý vztah se syny a nakonec třetí sňatek s ženou ministeriálního původu, z něhož vzešel nejmladší Fridrich Klement, vnášel mezi Wettiny trvalé sváry a třenice. Tomuto svému oblíbenci (zván i Fridrich Malý) vyčlenil otec Drážďany s některými okolními majetky, zda se však svého dědictví po Jasného smrti pevně ujme, naráželo na nevěli příbuzných. Nepovažovali ho za sobě rovného, osobní svobody se dočkal teprve v roce 1279 od krále Rudolfa Habsburského. Pražská diplomacie si vyhodnotila situaci v Míšeňsku po svém. Nejspíše odtud padl návrh na směnu Fridrichova dílu za náhradu v Čechách. Skrze Otu z Ilburku/Eilenburgu pokračovala jednání v Praze, takže začátkem února 1289 se již dalo pročitat paragrafované znění poněkud kuriózní smlouvy.²⁰⁵

²⁰⁴ Listina z ledna 1289 ACRB I, č. 32, s. 48–52. Na roli Oty „z Ilenburka“ upozornili GRAEBNER, Fritz. *Böhmische Politik vom Tode Ottokars II. bis zum Aussterben der Přemysliden*. Prag: Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 1903, s. 53; ŠUSTA, Josef. *České dějiny*. II. 1., Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví. Praha: Jan Laichter, 1935, s. 399, nověji a s jeho novou identifikací ŽEMLIČKA, Josef. *Do tří korun. Poslední rozmach Přemyslovců (1278–1301)*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny 2017, s. 148–149. ISBN 978-80-7422-566-6. Tento příspěvek je přepracovanou kapitolou z výše citované autorovy práce.

²⁰⁵ K pozici Fridricha Klementa STREICH, Brigitte. *Zwischen Reiseherrschaft und Residenzbildung: Der wettinische Hof im späten Mittelalter*. Köln–Wien: Böhlau,

Dne 6. února 1289 byly v Praze vydány dvě listiny. První vyšla z české královské kanceláře, ke druhé se jako vydavatel hlásil Fridrich Klement. S odkazem na otce se tituloval velmi okázale: *Fridericus, dei gracia Misnensis et Orientalis, marchio, princeps et heres terre Lusacie, magnifici quondam domini Heinrici, Misnensis et Orientalis marchionis iunior filius*. Oba zrcadlově koncipované texty hovoří o vzájemné územní výměně. Se souhlasem příbuzných popouštěl třetí syn Jindřicha Jasného českému králi oprávnění ke svým markrabstvím, knížectvím, Lužici a zvláště k Nišansku (*meos marchionatus et ipsum principatum et terram Lusacie, ac specialiter terram meam Nysenensem*). Vypočítává hrad Scharfenberg, město a hrad Drážďany, hrad a město Pirnu, hrady Donín, Tharandt s lesem a Boršensštejn (*Borsenstein*), město Dippoldiswalde, hrady Frauenstein, Lauenstein, město a hrad Saydu (Zavíčov), město Grossenhain (Hain) se zázemím, dále hrady, městečka a majetky, které Fridrichův otec držel lénem od kláštera v Hersfeldu a také Fridrichovi je klášter postoupil v léno (*que michi in feudum ab eadem ecclesia sunt collata*). Většinou se jednalo o říšská, zejména církevní léna. S tím ovšem musel souhlasit římský král Rudolf, neboť jen málo z toho náleželo k wettinskému alodu. Kromě Hersfeldu se k dalším velkým lenním zapůjčovatelům řadilo míšeňské biskupství. Závazky, do té doby plynoucí od zdejších baronů, ministeriálů či rytířů z titulu jejich povinné věrnosti a poslušnosti (*fidelitate et homagio*), se teď převáděly na českého krále. Výměnou měl Fridrich získat hrady a pevnosti *Furstenberg, Polytz, Landescrone, Landesberg, Orthe, Muta, Sebin Wyschonis, Zkuts, Hoenstein, Hoenstat, Zwythauia*, k tomu fojtství litomyšlského kláštera (*advocatiam in Lutemuschel*). Tyto majetky měl Fridrich užívat jako dědičné léno v mužské linii (*per me et meos heredes legitimos sexus masculini in feudum et iure feudi*), jeho výnosy by neměly klesat pod čtyři tisíce pět set hřiven pražské váhy. Pokud by se tak nestalo, činila se opatření, aby se předepsané částky dosáhlo, a to ukrojením odjinud. Václavovi i jeho dědicům se přitom Fridrich sliboval odevzdat jako svému pánovi (*ipsum dominum regem ex nunc in dominum meum recipio et sibi ac heredibus suis [...] obedire et*

1989, s. 255–256. ISBN 3-412-19289-9; SCHWENNICKÉ, Detlev. *Europäische Stammtafeln. Neue Folge*. I. 1., Die fränkische Könige und die Könige und Kaiser, Stammesherzoge, Kurfürsten, Markgrafen und Herzoge des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation. Frankfurt am Main: Klostermann, 1999, tab. 152, s. 153. ISBN 978-3-465-03420-9.

intendere promitto). Pokud by zemřel bez legitimního mužského dědice, měly takto nabyté majetky zpětně spadnout na krále, avšak se zajištěním Fridrichovy matky a manželky. Pokud by nebylo možné včas předat Fridrichově matce místa postoupená jí k užívání, měla převzít do zástavy města Hradec, a kdyby to ještě nestačilo, tak s Hradcem ještě Chrudim (*civitatem Gretz et, si non sufficit ipsa civitas Gretz [...] tunc Crudim civitatem cum eadem civitate Gretz*). Odmítal-li by to král, přišla by ke slovu náhrada v podobě hradu a města Kadaně Alberta ze Žeberka a hradů Königstein a Rathen držných Rainoldem *de Nymans* (patrně z Mimone), purkrabím na Königsteinu (*in Lapide*). Podobná opatření se činila, jestliže by naopak zase z Fridrichovy strany nechtěli purkrabí Boršensštejnu a Zavidova tyto hrady vydat. V obou souběžných dokumentech se tím představuje členitá pyramida majetkových položek, lén a zájmů, z nichž ne všechny byly k směnnému účelu v té chvíli uvolněné.²⁰⁶

Poprvé tím města Hradec (Králové) a Chrudim vystupují v kontextu, který směřuje k ženám, zde k matce Fridricha Klementa, ne tedy ještě přímo k manželkám českých panovníků. Proč se právě tyto dvě urbánní lokality mohly potenciálně rýsovat jako zástavy „neurozené“ Alžběty z Maltic (Maltitz), Fridrichovy matky, odnikud nevysvítá.

²⁰⁶ Z řady edic ACRB I. 1, č. 33, s. 52–58; RBM II, č. 1467, s. 630–633; HAVEL, Dalibor. *Katalog listin a listů k VII. dílu českého diplomatáře*. I., Zpracování diplomatického materiálu pro období květen 1283 – květen 1297. Brno: Matice moravská, 2011 (dále KLL), č. 410–411, s. 161–163. ISBN 978-80-86488-87-5. Fridrichova listina pojata i do JIREČEK, Hermenegild, ed. *Codex juris Bohemici*. I., Aetatem Přemyslidarum continens. Pragae: I. L. Kober, 1867, č. 81, s. 234–241. Literatura o chystané transakci má slušnou minulost a všímá si různých aspektů. Po Františku PALACKÉM (*Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenův*. II. 1., Od roku 1253 až do roku 1403. Praha: Bursík a Kohout, 1877, s. 254–256) a Bedovi DUDÍKOVI (*Dějiny Moravy*. VII., Od roku 1278 až do roku 1306. Praha: Tempský, 1880, s. 88–90) SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze království Českého II*. Praha: Argo, 1994, s. 246–248; GRAEBNER 1903: 53–56; REDLICH, Oswald. *Rudolf von Habsburg. Das Deutsche Reich nach dem Untergange des Alten Kaisertums*. Innsbruck: Wagner, 1903, s. 717–718; WAGENFÜHRER, Hertha. *Friedrich der Freidige 1257–1323*. Berlin: Ebering, 1936, s. 29; HUTH, Joachim. *Der Besitz des Bistums Meissen*. In: LAU, Franz, ed. *Das Hochstift Meissen. Aufsätze zur sächsischen Kirchengeschichte*. Berlin: Ev. Verl. Anst., 1973, s. 93–94; CHARVÁTOVÁ, Kateřina. *Václav II. Král český a polský*. Praha: Vyšehrad, 2007, s. 105–106. ISBN 978-80-7021-841-9; JAN, Libor. *Václav II. Král na stříbrném trůnu 1283–1305*. Praha: Argo, 2015, s. 108–110. ISBN 978-80-257-1544-4.

Jak Hradec, tak Chrudim patřily k důležitým hradeckým a zároveň přirozeným spádovým centrům, na něž časně navázala institucionální města. Nejdříve Hradec, kde se vůbec vyvinula jedna z nejstarších městských obcí v Čechách (asi 1225), za Přemysla Otakara II. se v řádné město konstituovala Chrudim, obě s vazbou k úrodné staré sídelní ekumeně. V každém případě obě místa patřila k výrazným městským subjektům na východě Čech. Co asi rozhodlo, ležela blízko Fridrichova chystaného „knížectví“.²⁰⁷

Zajistit techniku předání a ujmout se role případných arbitrů měla skupina důvěryhodných mužů, z české pozice pražský purkrabí Zdeslav ze Šternberka a Hynek z Dubé, za Fridricha Klementa to byli Ota purkrabí z Donína a dotčený rytíř Ota z Ilburku/Eilenburgu. Za obojí stranu garantoval zdárný průběh Hermann z Hohenlohe, tehdy převor jánských špitálníků pro Čechy, Polsko a Moravu a muž spojovaný více s přemyslovským dvorem. Všechny tyto kroky měly upevnit a stvrdit přísahy na dřevo Páně (*in ligno Domini*). Králi Václavovi měly být míšeňské statky předány do 4. března, takže na českém území by vzniklo knížectví „věčně“ podřízené českému králi (*creare et facere principatum, sibi et regno suo ac eius heredibus perpetuo subditum et subiectum*). Měl se ho ujmout Fridrich Klement (*meque facere suum principem*), který by českému králi odpřisáhl poslušnost a věrnost (*de homagio et fidelitate [...] corporali denuo sacramento*). Král přitom svolil, aby Fridrich mohl své pevnosti vybavovat hradbami či stavět nové.²⁰⁸

Aby se transakce v dohledném termínu uskutečnila a získala potřebné znaky rovnovážné směny, musela se komise vyrovnávat s komplikovaným zadáním. Nepochybně pracovala velmi spěšně, ba horečnatě, pod značným časovým tlakem a bez důkladnějšího ověřování, což se projevilo i v samotném smluvním textu. Svědčí o tom jeho nepřehledné členění, rozvleklost a místy hluchá opakování. Musel se zjišťovat momentální právní stav Fridrichem vydávaných míst, ve velké většině lén, konečná podoba se brousila začátkem února přímo

²⁰⁷ K pozici měst Hradce a Chrudimi v hradské soustavě ŽEMLIČKA, Josef. Přemyslovská hradská centra a počátky měst v Čechách. *Československý časopis historický*. 1978, 26(4), s. 559–586. ISSN 0045-6187, o začátcích městského zřízení v obou městech souhrnně FELCMAN 2009: 269–271.

²⁰⁸ O Hermannově osobnosti JAN, Libor. Hermann z Hohenlohe, rádce a vyslanec českého krále Václava II. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada historická (C)*. 1996, 43, s. 17–35. ISSN 0231-7710.

v Praze, kde se také vše chystalo k závěrečné aprobaci. Zdánlivě více získal král Václav, na druhé straně Fridrich Klement nabízel položky, které neměl ve své pevné moci. Otevřeně to doznal u Boršeneštejnu a Zavidova (Sayda). Určitě nemohl disponovat celým markrabstvím a Lužicí, jak by chtěly naznačovat úvodní věty dokumentů. Svárlivými příbuznými tlačený Fridrich nesměňoval celistvé a kompaktní území, nýbrž pestrout směs rozptýlených hradů, měst, městeček a panství, které měl opticky ve své moci. Nemohl zaručit ani slibovaná regální zeměpanská práva (*cum iudiciis, iuribus, utilitatibus, proventibus et pertinentiis universis*), i když se jeho listina tak tváří.²⁰⁹

Nicméně ani z české strany nechyběly otazníky. Hradý Svojanov a Lanšperk mohly v té chvíli ještě držet posádky Záviše z Falkenštejna, neboť o jeho majetky se jednalo především. Tato držba neměla příliš dlouhou historii. Vznikla ve chvíli, kdy Václav II. po smrti své matky Kunhuty listinou z 23. října 1285 věnoval otčímovi velkorysý dar, který ho měl v žalu utěšit. Nejen Závišovi, ale i jeho a Kunhutinu synáčkovi Janovi/Ješkovi (a vlastně svému nevlastnímu bratrovi) dědičně postoupil město Poličku, hrad Lanšperk a město Lanškroun s příslušenstvím, vesnicemi a všemi právy (*civitatem nostram Policz cum omnibus villis et iuribus ad eandem civitatem spectantibus, insuper castrum Lantsperch, ciuitatem Landescron et omnes civitates et villas pertinentes...*). Dříve to patřilo Oldřichovi z Drnholce a Heřmanovi z Ústí. Věnování dosvědčili vysoce důstojní svědkové. Kromě nejvyššího komorníka Ojíře z Lomnice, podkomořího Vítka z Hluboké (z Krumlova, Ledenic, Skalice) a sudího Boleslava ze Smečna figuruje mezi nimi také Purkart z Vimperka (*Purchardus de Winterberch*), nepsaný vůdce „opozice“. Jeho účast Záviš uvítal, možná si ji vyžádal, neboť darování tím získalo punc uznávaného převodu, a ne pokoutně vylooděného majetku. Nápadně chybí církevní honorace, nejspíše morální reakce na Janův/Ješkův nepatřičný původ.²¹⁰

²⁰⁹ O dotčených lokalitách se vztahem k Hrabišicům VELÍMSKÝ, Tomáš. *Hrabišici. Páni z Rýzmburka*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 96–102. ISBN 80-7106-498-X.

²¹⁰ RBM II, č. 1358, s. 586–587. Z hodnocení darovací listiny VANÍČEK, Vratislav. *Velké dějiny země Koruny české, III. 1250–1310*. Praha–Litomyšl: Paseka, 2002, s. 396–397. ISBN 80-7185-264-3, srov. i ŠUSTA, Josef. Záviš z Falkenštejna. *Český časopis historický* 1895, 1, s. 295–296. ISSN 0862-4356; POLÁCH, Jaroslav. *Páni z Krumlova. Rod Záviše z Falkenštejna*. České Budějovice: Veduta, 2014, s. 107–108. ISBN 978-80-86829-94-4; JAN 2015: 81–82.

Ale nejen to. V králově moci nebyly ani Svitavy, které se vázaly k olomouckému biskupovi. Možná překvapí mlčení o (Moravské) Třebové na spojnici mezi Svitavy a Zábřehem, patrně se v té době začínala formovat. Při prodlevách v neplnění smluvních závazků měly následovat krkolonné zástavy. Tyto i jiné a další různé skryté nevyjasněnosti se mohly v budoucnu stát výbušnou náloží. Především však smlouva dávala zelenou téměř svébytnému, byť nevelkému útvaru na českomoravském pomezí. Vcházel by do péče Fridricha Klementa, jeho příslušnost k Wettinům ovšem v sobě skrývala nevyřčené hrozby, třebaže formálně mělo vše zastřešovat královo vrchní právo nad Fridrichovým panstvím.²¹¹

Ale vraťme se k Poličce, která po Hradci a Chrudimi jako třetí položka vstupuje do budoucí skupiny věnných měst. Na rozdíl od jiných urbánních center víme toho o vzniku Poličky dost, ač s vědomím, že „zakládací“ listina Přemysla Otakara II. z 27. září 1265, formulovaná jako pověření pro lokátora Konráda z Limberka, vypovídá spíše o ideálním stavu, jehož by se v nedlouhé budoucnosti mělo dosáhnout. Jestli se záměry v plnosti naplnily, není jisté. Samo chystané město se nacházelo v řídce zasedleném kraji s přesahy zájmů premonstrátské kanonie v Litomyšli, do okolí vtiskly svoje stopy i někteří neklidní velmoži. Lokátoru Konrádovi a jeho mužským dědicům propůjčil král rychtářství ve městě na jedné a fojtský úřad s vrchním soudem nad okolními vesnicemi na druhé straně včetně vesnic trvajících či v budoucnu zřízených. Počítalo se tedy s výraznými kolonizačními aktivitami. Ve městě i vesnicích se měla respektovat práva jako ve Vysokém Mýtě a přilehlých vsích (*que in civitate nostra Alta Muta et villis adjacentibus*). Jedna třetina soudních výnosů nechť připadne Konrádovi, zbytek královské komoře. Ve vsích náležitých k městu se menší kauzy přidělovaly tamním rychtářům, větší patřily před městského rychtáře. Celý podnik byl vybaven osmi sty lány, z toho se padesát mělo vázat přímo k městu. Svoboda se vypočetla na osmnáct, v některých případech na dvacet let. Po vypršení ochranné lhůty měla z každého lánů připadat králi čtvrtina hřivny litomyšlské váhy, šest korců žita a šest ovsů podle litomyšlské míry. K vybavě poličské rychty

²¹¹ Nové pojetí vzniku urbánní sítě na Moravskotřebovsku představili BOLINA, Pavel, NĚMCOVÁ, Jana a ŠLÉZAR, Pavel. K počátkům hradů na Moravskotřebovsku. *Castellologica Bohemica*. 2008, roč. 11, s. 53–88, ISSN 1211-6831, s komentářem k tomu ŽEMLIČKA 2014: 279–280.

Obr. 12 Věnné město Polička na prvním vojenském mapování Čech z let 1780–1783

patřily dva svobodné lány, nadto každý desátý z vyčísleného počtu (z oněch padesáti), dva masné a dva chlebné krámy, svobodná krčma v Limberku (dnes Pomezí) a čtyři mlýny v okolí. Zákaz jiných krčem platil na dosah jedné míle. Noví osadníci byli zároveň osvobozeni od cel a mýt, kromě dluhů se do dvou let nemuseli soudně zodpovídat za žádnou věc. Zemská cesta k Brnu měla napříště procházet Poličkou, za městem se počítalo s vybíráním cla ve výši jako ve Vysokém Mýtě.²¹²

²¹² CDB V. 1, č. 457, s. 673–677. Okolnosti vzniku Poličky se často prezentují jako modelový vzor, tak již LIPPERT, Julius. *Social-Geschichte Böhmens in vorhussitischer Zeit*. II., Der sociale Einfluss der christlich-kirchlichen Organisationen und der deutschen Colonisation. Prag–Wien–Leipzig: F. Tempsky – G. Freytag, 1898, s. 155–157; ZYCHA, Adolf. Über den Ursprung der Städte in Böhmen und die Städtepolitik der Přemysliden. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 1914, 52, s. 72–73. ISSN 1212-6020, nověji k dokladům z oblasti Poličky a Svojanova SEVERIN, Karel. Kolonizace Hřebečska. *Archaeologia historica*. 2003, 28, s. 179–184. ISSN 0231-5823. K počátkům města nověji FELCMAN 2009: 272–273; JUNEK, David a KONEČNÝ, Stanislav. *Dějiny města Poličky*. Polička: Město Polička, 2015, s. 18–40. ISBN 978-80-260-8684-0.

Ačkoliv oboustranně projevový zájem mířil k rychlému uzavření smluvní dohody, nakonec z poněkud zvláštní směny sešlo. Nepřímo a ze souvislosti se dá usuzovat, že se ohradili a víceméně akci zablokovali Fridrichovi příbuzní. Sám římský král Rudolf záměr v intencích habsburské politiky vřele podpořil. Nadbytečnou energii postupně stabilizovaného království Čech totiž sváděl do proudů, které Habsburkové podporovali, totiž co nejdál od bývalých otakarovských zemí (Rakousy, Štýrsko, potažmo Korutany), o něž z Prahy občas ještě dozníval zájem. V Chebu vyslovil římský král s úmluvou 13. března 1289 písemný souhlas, jen přičinil určitá zpřesnění. Aby se nepochybovalo o kvalitě Fridrichem předávaných majetků, zdůraznil jejich říšskou podstatu (*omnium bonorum suorum feodaliū, que tenet ab imperio*) a formou léna je postoupil českému králi (*iure concessimus feodali*).²¹³

HRANIČNÍ VYMEZENÍ

Přes své nenaplnění projekt zaujme. V různé úrovni se v něm scházejí hned čtyři pozdější věnná města. Vedle Hradce a Chrudimi také Polička a Vysoké Mýto, ty dokonce jako přímý objekt směny. Proto si ještě zopakujeme, v jaké majetky se měl v Čechách markrabě Fridrich uvázat. Jejich katastr podává chystaná, ale neratifikovaná smlouva: *pro castris et munitionibus Furstenberc, Polytz, Landescrone, Landesberc, Orthe, Muta, Sebin Wyschonis, Zkuts, Hoenstein, Hoenstat, Zwythauia*. Snadno se dají určit Svojanov (*Furstenberc*), dále zčásti hrady, zčásti města Polička, Lanškroun, Lanšperk, Vysoké Mýto (*Muta*), Skuteč (*Zkuts*), Hoštejn, Zábřeh (*Hoenstat*) a Svitavy. Problematičtější je místo zvané *Orthe*, patrně Ústí nad Orlicí. V německé jazykové formě vystupuje roku 1292 jako součást věna právě zřizovaného zbraslavského kláštera (*Item in territorio Vzci, quod in teutonico Wilhelmswerd vocatur*), kořen – *orth, orthe* se však dá rozpoznat. Ústí nad Orlicí také dobře zapadá mezi statky chystané pro Fridricha.²¹⁴

²¹³ ACRB I. 1, č. 35, s. 59–60, viz též KLL I, č. 421, s. 167. Vstřícnost krále Rudolfa k výměně zdůraznil třeba BRETHOLZ, Berthold. *Geschichte Böhmens und Mährens bis zum Aussterben der Přemysliden* (1306). München–Leipzig: Duncker & Humbolt, 1912, s. 491–492.

²¹⁴ K Ústí: TADRA, Ferdinand. *Listy kláštera zbraslavského*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1904, č. 1, s. 2, viz též KLL I, č. 665, s. 261–262.

Větší těžkosti s sebou nese určení *Sebin Wyschonis*. Provází ho setrvalé nesnáze, zda text uvozuje jednu nebo dvě lokality. Zatímco v *Regestech* rozdělil editor Josef Emler obě slova čárkami, v novějším vydání Korunního archivu takové dělísko chybí. Václav Hrubý předpokládal, že druhé slůvko má genitivní tvar, v dotažení je tudíž adjektivem k základu *Sebin*, zhruba jako Výškův Sebin, Šebín, nejlépe Zebín. Velmi podobné toponymum uvádí i tak řečený Dalimil, když se věnuje „Němcobijci“ Paltramovi a jeho erbovnímu znamení (*Beltram s trúbú Zebínský*). Vycházejí z posloupnosti v listině z roku 1289 dotčených míst uvažoval ve stopách Augusta Sedláčka také Josef Vítězslav Šimák o choceňské oblasti, kde byly v západním sousedství Chocně zjištěny skromné a nenápadné reliktu dvou opevněných poloh (tzv. choceňské hrady). Šimák zároveň upozornil na doklad z roku 1341, podle něhož se rod Žampašských označuje též ze Zebína (... *dictis de Sampach seu de Zebin*). Dalšího zpřesnění se ujal František Musil. Podle něho Zebínští, kteří se nejprve usadili v okolí Chocně, přenesli v další fázi svoje zájmy a hlavně sídlo na pravobřeží Tiché Orlice a začali se označovat podle Žampachu, neopustili však ani původní označení. Lovecká trubka jako Paltramovo znamení se skutečně hlásí co erb Žampašských. Na tom se výzkum prozatím zastavil. Jak Paltramův Zebín (podle Dalimila), tak Zebín z projektované směny mohly hypoteticky ležet v Choceňsku. Tvořil by severozápadní výspu domény, kterou Václav přepouštěl Fridrichovi. Stěží ovšem přitakáme Josefu V. Šimákovi, který v názvu *Wyschonis* hledá Košumberk.²¹⁵

Kde Zebín stával, hraje zdánlivě vedlejší roli, přesto jeho lokalizace má svou důležitost. Patří do mozaiky poznatků nezbytných ke zjištění, jak bylo vytvarováno území postupované Fridrichu Klementovi. Co upoutá na první pohled, vykazuje nápadné shody s darem, který v říjnu 1285 Václav II. převedl na Záviše a jeho syna Jana/Ješka, konkrétně město Políčku, hrad Lanšperk a město Lanškroun s příslušenstvím. Nebyly to jediné Závišovy pohledávky v kraji na pomezí Čech a Moravy. Prostřednictvím Kunhuty, patrně jako díl věna zapsaného jí

²¹⁵ DALIMIL, kap. 87, s. 421; RBM IV, č. 2207, s. 861–862, z názorové škály srov. ŠIMÁK, Josef V. Hrad Zebín a Wyschonis r. 1289. *Český časopis historický*. 1917, 23(1–2), s. 391–399. ISSN 0862-4356; TÝŽ 1938: 902–903; MUSIL, František. *Osídlování Políčka v době předhusitské. Kraj na Tiché Orlici, v povodí Třebovky a Moravské Sázavy*. Ústí nad Orlicí: Oftis, 2002, s. 167–171. ISBN 80-86042-64-2. Souhrnně k opevněním v choceňské oblasti DURDÍK, Tomáš. *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha: Libri, 2000, s. 211–212. ISBN 80-7277-003-9.

královským manželem Přemyslem Otakarem II., ovládal Záviš od dřívější hrad Svojanov, v německé formě Fürstenberk. Později na to reagoval Přibík Pulkava popsáním, jak s rukou Kunhuty získal Záviš i moc nad všemi královninými „věnnými“ hrady (*omnia castra dotalicii dicte regine in suam recipiens potestatem*). Kdy byl Svojanov vystavěn, zůstává předmětem úvah. Hlásí-li se k dílům Přemysla Otakara II., zajišťoval si tím král dosud řídicí osídlené českomoravské pomezí, jak ostatně svědčí i záměr vybudovat blízkou Políčku. Obojí fundace se časově může překrývat (okolo 1265). Námět Pavla Boliny položit vznik hradu před polovinu 13. století se v dané chvíli nezdá nosný. I v čase uvažované směny s Fridrichem Klementem vznášel nároky k této oblasti vězněný Záviš, vždyť darovací listina krále Václava z října 1285 mluvila jasnou řečí. Jinému „právnímu“ náhledu dávalo přednost a také ho prosadilo královo okolí. V těchto majetcích hledalo část Kunhutina věna z prvního manželství, takže by podléhaly královu nakládání. Formálních aspektů a jejich spletnosti si povšíml i Otacher Štýrský. Podle jeho výkladu se měl žalářovaný Vítkovec hájit a dokládat, že Jan/Ješek má vlastnit tyto statky z odkazu jeho matky Kunhuty, ta prý na nich měla zapsáno věnem padesát tisíc hřiven od krále Otakara. Když Záviš odmítl hrady „dobrovolně“ vydat, dočkal se zostřeného arestu od Zbyslava Zajíce z Třebouně, který nad vězněm bděl. Závišovy námitky neuspěly a Falkenštejn byl sporných držebností zbaven. Ještě nějakou dobu mohly v opevněných punktech působit jeho vojenské posádky, čas ovšem pracoval ve věznův neprospěch a Václav se cítil být oprávněn s takto „uvolněným“ jménem nakládat.²¹⁶

²¹⁶ Srov. též PŘIBÍK Z RADENÍNA. Přibík z Radenína řečeného Pulkavy Kronika česká. In: EMLER, Josef, ed. *Fontes rerum Bohemicarum* V. Praha: Nákladem Nadání Františka Palackého, 1893, text B, kap. 79, s. 170; Ottokars österreichische Reimchronik. In: SEEMÜLLER, Joseph, ed. *Monumenta Germaniae historica*. Deutsche Chroniken 5/1. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1890, kap. 207, s. 272–273, verš 20603–20621. Podle A. SEDLÁČKA (*Hrady* I, s. 120) a poté Dobroslavy MENCLOVÉ (*České hrady* I. Praha: Odeon, 1972, s. 304–305) a Tomáše DURDÍKA (*Ilustrovaná encyklopedie*, s. 530–531) se Svojanov pojí s Přemyslem Otakarem II., někdy se uvažuje o Závišovi z Falkenštejna. Nověji SEVERIN (2003: 182–183; 204–205, pozn. 26, s další literaturou) nadhazuje možnost, že vznik hradu lze klást do souvislosti s Heřmanem z Letovic a Jimramem (snad) z Boskovic. Před polovinu 13. století nově klade začátky hradu Pavel BOLINA (Byl hrad Svojanov u Políčky posledním centrem tzv. úsobrnské provincie? /Příspěvek k historii moravsko-českého pomezí II./ *Časopis Matice moravské*. 2005, 124(1),

Majetky nabídnuté Fridrichovi „Drážďanskému“, jak rovněž bývá míšeňský „markrabě“ označován, tvořily ucelenou a nejspíše uzavřenou doménu lemovanou několika hrady a městy. Blížila se tvarem nepravidelnému oválu. Pokud se dá z bodového popisu usoudit, kde to příroda dovolovala, vymezovaly tento uměle poskládaný útvar vodoteče nebo hřbety silně zvlněného a kopcovitého terénu. Sahal od Skutče po Zábřeh, od Chocěnska ke Svojanovu. Celkem mohl čítat necelých 200 km². Uprostřed s litomyšlským klášterstvím, nad nímž si měl Fridrich podržet fojtství, jinými slovy „opravu“. Nehledě na místa odebraná Závišovi neleželo v tomto prostoru jen zeměpanské zboží. Víme, že Svitavy patřily olomouckému biskupství, za Václavova druhého moravského tažení (1286) byl obležen a dobyt hrad Hoštejn poblíž Zábřeha, který předtím sloužil jako úkryt loupežnické chásy. Jak se zdá, hrad se poté ocitnul v králových rukách. Pokud se *Suliczlaus de Zabrych*, svědek královny listiny z roku 1255, opravdu vztahuje k Zábřehu, zdá se tvar *Hoenstat* (1289) ohlašovat spíše město (Zábřeh, německy Hohenstadt). V území sevřeném Chocní, Skutčí, Svojanovem a Zábřehem pak Josef Vítězslav Šimák hledal území mýtského, dříve vracavského kraje, který měl být obětován Václavovu výboji do Míšeňska. Avšak co o takovém „kraji“ a vůbec krajích té doby víme, se s tím nesrovnává. Příliš hektická, zjevně uspěchaná a místy nedomyšlená směnná akce svedla na okamžik pod jednu střechu pestrý konglomerát držebností, jejichž páteří se staly Závišovy majetkové pohledávky spolu s nároky tehdy pěti až šestiletého Jana/Ješka.²¹⁷

Nejspíše z těchto důvodů z výměny nakonec sešlo, zvítězila oboustranná opatrnost. Primární nedůvěru vzbuzovala ukvapenost, k tomu se přidávala dispoziční nejistota pro řadu míst jak z české, tak míšeňské strany. Oba subjekty vkládaly do hry více, než v danou chvíli bezpečně ovládaly. Zanedbatelný nebyl ani odpor Wettinů, kteří nevívali majetkovou angažovanost českého krále ve svých územích. Projekt možná vyvolal i úlek Václavova okolí, do jak nejistých vod by

s. 3–46. ISSN 0323-052X), využívající zmínky o kastelánovi Kunovi *de Zuzinou* (1250), což by podle Boliny mohl být slovanský název Svojanova.

²¹⁷ Podle B. DUDÍKA (1880: 70) měl být Hoštejn tehdy zeměpanský, s poznatky k tomuto hradu PLAČEK, Miroslav. *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hradek a tvrzí*. Praha: Libri, 2001, s. 239–241. ISBN 80-7277-046-2, dále ŠIMÁK 1917: 395, o rozsahu Mýtska/Vracavska SEDLÁČEK 1921: 115–116. K Zábřehu CDB V. 1, č. 62, s. 124, srov. i ŽEMLIČKA 2014: 284–285.

král v rozkotaném Míšeňsku vstoupil. Ačkoliv se někdy uvažuje, že ještě počátkem roku 1290 myšlenka směny úplně neusnula, nedá se výjezd Hynka z Dubé a Oty z Donína k Albertovi ze Žeberka do Bíliny klást přímo do těchto souvislostí. Aby uvnitř českého *regnum* vzniklo knížectví s dědičnou posloupností nečeské dynastie (slezské Opavsko bylo něčím jiným), s tím chyběly zkušenosti. Navíc české království ještě nestačilo důkladně vstřebat všechny nesnáze, které způsobila neklidná osmdesátá léta se svými výkyvy a politickou nestabilitou.²¹⁸

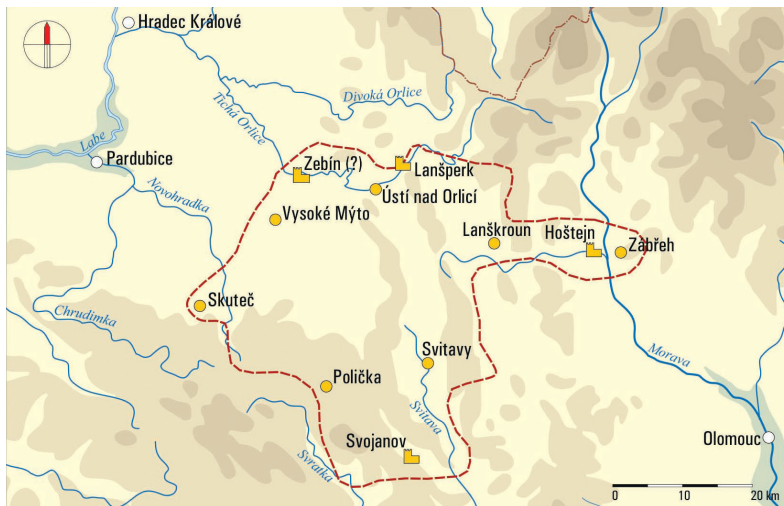
Odebrání míst, k nimž se ať právem nebo neprávem hlásil Záviš z Falkenštejna, leckoho znejistělo. Mohl vznikat dojem, že Václav dal otčíma uvěznit ze zjištěných důvodů. Rozehrálo to novou vlnu ozbrojených nepokojů, která Čechy zasáhla po Závišově uvěznění. Vítkovci a jejich stoupenci se uchylovali k taktice náhlých výpadů, proti nimž se těžko hledala efektivní obrana, bojové akce se rozšířily po jižních a středních Čechách. Byl to epilog posledního vzepětí závišovské kličky. Sám Záviš byl v srpnu 1290 před Hlubokou sťat, jeho sourozenci, příbuzní či „přátelé“ se podrobili nebo byli vykázáni z království.²¹⁹

ZAČÁTKY VĚNNÝCH MĚST

V nových turbulencích se pokusy o územní výměnu s wettinským rodem již neopakovaly. Až o desetiletí později, ale na jiném půdorysu, se král Václav vrátil k míšeňské otázce a nakrátko se v Míšeňsku prosadil. Nezapadla však myšlenka o postoupení důhodů z některých východočeských měst ženám, které by se nějak přiblížily panujícímu rodu. V úvodním nesmělém nákreku a s odkazem na případné zástavy ve prospěch Alžběty z Maltic, matky „markraběte“ Fridricha Klementa, se taková nabídka objevila v listinách z února 1289. Ale ani říjen 1307, třebaže výčet měst z listiny krále Albrechta a jeho syna Fridricha takový dojem navozuje, ještě netvořil z pětice východočeských *civitates*

²¹⁸ RBM II, č. 1492, s. 643, srov. GRAEBNER 1903: 56. Ještě s vírou, že oba dokumenty vznikly v české kanceláři, hájil jejich podezřelý původ RYMAR, Edward. Niemiecka Rzesza wobec Polski (Pomorza Gdańskiego i Sławiensko-Stupskiego) pod Przemyślidami w latach 1300–1306. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1987, roč. 16, s. 47–48. ISSN 0301-6420, snad se záměrem upravovat Václavovi cestu do Míšeňska.

²¹⁹ Srov. JAN 2015: 99–128; ŽEMLIČKA 2017: 147–171.

Obr. 13 Území, které hodlal Václav II. směnit s Fridrichem Klementem Drážďanským

pevné „věnné“ společenství. Příznačně o něm navenek mlčí *Maiestas Carolina* (1355). Hradec „s lesem“ a Chrudim sice její text začleňuje mezi nezczitelná, tudíž nejdůležitější královská města (*Grecz cum silva*, [...] *Crudum*), avšak nepřipomíná jejich spojení s královnami. Zbývající tři města dotčená v listině z roku 1307 se v *Maiestas* neobjeví. K hradům nejvyšší kategorie se řadil Svojanov (*ffrustenberg*), zejména ve svých počátcích svázaný s Poličkou.²²⁰

Na dlouho rozkolísanou pozici východočeských královských měst, která se napříč staletími profilovala jako věnná, nepřímo poukazuje právě *Maiestas*. V předhusitském vývoji záleželo na okolnostech, zda si král ponechá plnou správu a důchody nad rýsujícími se „věnnými“ městy ve svých rukách, anebo je popustí „k výživě“ svým ženským protějškům, případně královnám-vdovám. Karel IV. dával přednost první variantě a také se ji pokusil uzákonit (jako celek se však *Maiestas* nepodařilo prosadit), přesto se v domácí společnosti napevno usadil názor, že svazek východočeských měst v čele s Hradcem má blízko k hmotnému zajišťování královen, byť jeho forma procházela výkyvy

²²⁰ HERGEMÖLLER, Bernd-Ulrich. *Maiestas Carolina: der Kodifikationsentwurf Karl IV. für das Königreich Böhmen von 1355*. München: Oldenbourg, 1995 (= Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 74), kap. 6, s. 48–49. ISBN 3-486-56020-4.

a také počet měst vstupujících do „věnného“ společenství doznával korekce.²²¹

Kapitola byla zpracována v rámci řešení projektu NAKI II Věnná města českých královen (Živá součást historického vědomí a její podpora nástroji historické geografie, virtuální reality a kyberprostoru), č. DG18Po2OVVo15.

²²¹ K problematice východočeských věnných měst např. též Mapový portál Historického atlasu měst ČR, online. Dostupné z: <http://towns.hiu.cas.cz/> [cit. 26. 11. 2019].

Akademie věd
České republiky

Eva Semotanová (ed.)

HRANICE V KRAJINÁCH

Rukopis sestavila Eva Semotanová, na redakčních pracích se podíleli
Václava Horčáková a Jiří Martínek (Historický ústav AV ČR)

Vydalo Nakladatelství Academia,
Středisko společných činností AV ČR, v. v. i.,
Vodičkova 40, 110 00 Praha 1
A Historický ústav AV ČR, v. v. i.

Odpovědná redaktorka Petra Královcová
Redaktor publikace Dominik Melichar
Technický redaktor Jiří Raška

Grafickou úpravu navrhl Pergamen Trnava, s. r. o.
Obálku zpracoval Jakub Krč
Sazba Vladimír Fára
Tisk

Vydání první, Praha 2020
Ediční číslo 12422

ISBN 978-80-200-3063-4 (Academia)
ISBN 978-80-7286-341-9 (Historický ústav)

Knihy Nakladatelství Academia zakoupíte také na:
www.academia.cz